

МОТО, ЗАГЛАВИЯ, ПРОЧИТИ – ХЕРЛИНГ И ДОСТОЕВСКИ

Владжимеш Болецки

Мотото на „Друг свят“* е цитат от „Записки от мъртвия дом“ на Достоевски, пишещ за „друг, различен от всичко съществуващо свят“, свят на лагерите за принудителен труд в Русия. Заглавието и подзаглавието на творбата на Груджински („Записки“ – жанр, характерен и за Тургенев), насочват към този литературен първообраз.

Критическата рецепция на „Друг свят“ често подчертава връзките на тази творба с книгата на Достоевски. „Друг свят“ се разглежда почти като непосредствено продължение, описващо по идентичен начин същата тази действителност, единствено отдалечена с няколко десетки години. Това е едно опростяване не само поради факта, че каторгата и заточението в царска Русия значително се отличават от по-късните съветски концентрационни лагери. Разликите са още по-дълбоки и освен към философията се отнасят и към художественото майсторство на двамата творци.

Непосредствените връзки с книгата на Достоевски се появяват в „Друг свят“ седем пъти. Четири пъти като мото – към цялата книга и към разделите: „Ръка в огъня“, „Нощни крясъци“, „В тила на Отечествената война“, както и „Епилог: падението на Париж“. На две места препратките към Достоевски са вплетени в текста на „Друг свят“ – най-напред като цитат („Ден след ден“), стр. 64) и като тема на раздел, който носи заглавието на книгата на Достоевски „Записки от мъртвия дом“.

Каква функция изпълняват цитатите и връзките с текста на Достоевски? Мото-то и цитатът насочват към едно най-общо сходство между „Другостта“ на света, описан от Достоевски и „другостта“ на открития в лагера свят у Груджински. Формулите на Достоевски: „Друг свят“, „нощни крясъци“, „подлост на доноса“, „мъртъв дом“, се превръщат в най-кратките наименования или интерпретации на събития, анализирани от Херлинг. Особено място заема разделът, озаглавен „Записки

* Проф. д-р Владжимеш Болецки ръководи Секцията по теория на литературата в международно-известния Институт за литературни изследвания на Полската академия на науките във Варшава и е член на редколегиата на водещото литературно-теоретично полско списание „Тексти другие“. Проф. Болецки е добре известен с дългогодишните си занимания върху съвременната полска емигрантска литература, сред която творчеството на живия класик Густав Херлинг-Груджински е предмет на постоянния му научен интерес. Като признат познавач на творчеството на Груджински, проф. Болецки е активен участник в националната програма, изработена от Министерството на образованието, с която се популяризира творчеството на големите полски писатели, живели и творили в изгнание през последните 50 години.

Преводният текст е от последната книга на Вл. Болецки, посветена на автобиографичния роман на Груджински „Друг свят“, преведен в много европейски страни.

* *Bolecki Woldzimir. Inny świat Gustava Herlinga — Grudzinskiego, wyd. Szkolne i pedagogiczne, W-wa, 1994.*

от мъртвия дом“. Нека го разгледаме по-внимателно. Херлинг описва т.нар. барака за художествена самодейност, в която понякога властите организират за затворниците прожекции на филми и театрални представления. Един ден, след представянето на американски филм, Наталия Лвовна, която е в лагера вече пета година, започва да плаче. Мнението на разказвача в „Друг свят“ е, че нейният плач е породен от типичното за затворниците възмущение след филм, разказващ за свободни хора. В този момент Наталия Лвовна му пояснява, че плаче, защото знае, „че цяла Русия е била винаги и е до ден-днешен мъртъв дом и че времето е спряло между каторгата на Достоевски и нашите собствени мъки“ (стр. 216). За да поясни своята реакция („живеем от векове в мъртъв дом“), тя донася (при обещание за пазене в тайна) книгата на Достоевски. Груджински я чете два пъти, („Записки от мъртвия дом“ му оказват „потресаващо впечатление“. Нека се взрем най-напред в прочитаната на Наталия Лвовна. Тя твърди, че книгата на Достоевски променя вътрешния ѝ живот, поради „записките...“ тя открива в своята ситуация „Надежда“. Каква е тази надежда? „Винаги има място за надежда, когато животът се окаже нещо толкова безнадеждно, че внезапно се превръща в наша изключителна собственост (...) Когато не виждаш отникъде спасение или най-малка пукнатина в обкръжаващата ни стена, когато не можеш да посегнеш на съдбата поради факта, че е съдба, остава само едно – да се обърнеш срещу самия себе си. Ох, не можете дори да разберете какво успокоение се крие във факта, че най-сетне принадлежиш на самия себе си – поне в избора на вида и времето на смъртта... На това ме научи Достоевски. Когато през 1936 година попаднах в затвора, страдах много, струваше ми се, че съм лишена от свобода, защото в някаква степен съм си го заслужила. Но сега! Сега, когато знам, че цяла Русия е била винаги и е до днес мъртъв дом, че времето е спряло между каторгата на Достоевски и нашите собствени мъки, съм свободна, напълно свободна! Отдавна сме умрели и единствено не искаме да го признаем. Помислете: губя надеждата, когато в мен оживява волята за живот, получавам я обратно, когато чувствам в себе си желанието да умира“ (стр. 215-216).

По различен начин прочита „Записки от мъртвия дом“ затворникът Груджински. Неговата реакция е амбивалентна. В нея има очарованост, но има и значително по-силен бунт срещу творбата на Достоевски: „Не фактът, че Достоевски успява да опише нечовешкото страдание като неизменна част от човешката участ, е потресаващ, а това, че не е имало дори незначително прекъсване между неговата и нашата участ (...) Криех се с тази книга, съхранявах я в най-дълбокото място на одъра, под една подвижна дъска под главата си, ненавиждах я и я обичах едновременно, така както жертвата успява да се привърже към уреда за мъчение. (...) Несъзнателно мечтаех да изчезне завинаги, лишавайки ме веднъж и завинаги от кошмара на живот без надежда. Все още не знаех, че единственото нещо, от което на заточение трябва да се пазиш повече, отколкото от глада и физическата смърт, е състоянието на пълно съзнание (...) Чрез своето скромно и леко провлечено повествование, при което всеки ден в каторгата изглежда като години, Достоевски ме грабна и понесе на гребена на черната вълна, прокараваща си в подземията пътя към вечната тъмнина. Опитах се да плувам под течението, но напразно (...) Най-голямото изтезание от този полусън представляваше неосъзнатият факт, че в него са престанали да действат законите на времето – между изчезването на нашите предшественици и нашето появяване не съществуваше и най-малко прекъсване. По

този начин той добиваше характера на нещо необратимо - предназначение (...) Даже най-дребните детайли се повтаряха с кошмарна точност (...) С такова чувство не може да се живее твърде дълго в лагера. Колкото по-алчно пиех от отровния извор, толкова по-голяма радост откривах в мисълта, която за първи път проблясна в главата ми: мисълта за лично освобождение чрез самоубийство (...) Върнах „Записките“ със смесени чувства; жал ми беше за тази книга, благодарение на която живях с отворени очи за кратко време в лагера, макар че това, което виждах, наподобяваше по всякакъв начин Смъртта, същевременно тайно се радвах на мисълта за освобождаване от странния и унищожителен чар на тази наситена с безнадеждност и тъга проза, в която животът се превръщаше в сянка на единствено безспирната агония на ежедневното умирање“ (стр. 212-215).

За Наталия Лвовна откриването на непрекъснатостта между каторгата на Достоевски и съветския лагер е вид освобождение и облекчение, оказва се, че светът винаги е бил и ще бъде кошмар, каторга, заточение и бавно агонизиране в лагера.

За Херлинг тази интерпретация на „Записките“ е „уред за мъчение“, „мъчение“, „отровен извор“, „път към вечната тъмнина“.

Наталия Лвовна открива с радост, че освен света на каторгата или лагера, никога не е съществувал друг живот. Светът, в който се чувства виновна, е невъзможен за нея, защото чувството за вина имплицира също възможността за невинност, а съществуването на каквато и да е възможност внушава съществуването на свободна воля, възможност за съпротива срещу действителността. Именно това поражда ужаса на разказвача в „Друг свят“: може би описанието на каторгата при Достоевски точно отговаря на лагерната действителност, но това описание отнема надеждата за каквато и да е промяна, подобряване на ситуацията, излизане от лагера.

Визията на „Мъртвия дом“ при Достоевски, в прозата на Херлинг е вид съдба, подчиняването на която би означавало унищожаването на каквато и да е воля за живот, подчиняване не само на присъдата на съветския „съд“, но преди всичко на присъдата на съдбата, осъждаща на вечно пребиваване в лагера - а следователно на присъдата на всемогъщото и непроницаемо провидение. Такава резигнация би могла да означава за Груджински фактическо и фатално приемане на присъдата, издадена от съветските власти, както и на концентрационния лагер като символ на човешката участ, а следователно и отказване от надеждата за промяна не само на собственото положение, но и надеждата за съществуване на историята като област за изява на свободните хора.

Парадоксалното послание на „Записки от мъртвия дом“ е същото като посланието, вписано в комунистическата система за робска, лагерна работа. Най-пълно го изразяват думите на Данте: „Надежда всяка тука оставете.“

И в единия, и в другия случай, затворникът - читател би трябвало да открие с облекчение и да приеме безнадеждността на своето положение, и цялата безуспешност на вярата, че извън границите на лагера съществува все още друг, свободен свят. Наталия Лвовна открива в този фатализъм най-мрачната и най-песимистична визия на света, при която самоубийството става единственият възможен акт на свободна воля. Херлинг от своя страна долавя в този фатали-

зъм най-голяма заплаха не само за себе си, но преди всичко за поддържане на убеждението, че порядъкът в света е различен от този в каторгата и лагера. Наталия Лвовна мисли логично, но за разказвача в „Друг свят“ това е логиката на автодеструкцията: „Погледнах я с изумление – пише дискретно Херлинг. – Някъде в крайчетата на нейните големи, болезнено изпъкнали и неподвижни очи се таеше едва доловим оттенък на безумие“ (стр. 215).

От него научаваме, че няколко седмици след размяната на мнения на тема Достоевски, Наталия Лвовна се опитва да извърши самоубийство. Спасяват я: „Има тайни, които свързват, има и такива, които в случай на неуспех – разделят“ (стр. 228).

Разликите между творбата на Достоевски и „Друг свят“ на Херлинг Груджински са всъщност по-дълбоки и обхващат философията на страданието и концепцията на човека, изпратен на каторга. В книгата на Херлинг особено важна е не творбата на Достоевски, а нейните два лагерни прочита, две различни интерпретации. В „Друг свят“ съществуват два изключващи се прочита на текста на Достоевски, две произтичащи от тях различни философии за човека и историята. Само привидно в книгата на Херлинг това е епизодичен момент, свързан със случайно попадналата (макар че не е случайно) книга на руския писател. Всъщност мисълта, до която достига Наталия Лвовна, четейки Достоевски, е в „Друг свят“ един от най-важните философски проблеми в цялото творчество на Херлинг-Груджински.

Дословно същата мисъл, но без четенето на Достоевски, открива в „Друг свят“ старият чеченски планинец, на когото Херлинг също посвещава биографична микроновела (в „Нощни крясъци“). Героят създава впечатление на: „...човек, мъртъв приживе, човек, който знае, че е умрял отдавна, макар че неговото изсъхнало сърце продължава да действа в пустата обвивка на тялото. В тях имаше (в очите) не тъга за приближаващата се смърт, а безнадеждност за продължаващия напук на всичко живот. Спадеше към затворниците, които изглежда, че имат последна надежда, че накрая ще ги умори безнадеждността, и, измъчвайки се в мълчание при това нечовешко страдание, извличат искрица надежда, която дава мисълта за смъртта. Тяхната религиозност следователно не е религиозността на хора, които вярват в мистично изкупление на душите, изтощение от земното пътуване, но благодарност за религията, огласяваща вечен покой. Това са религиозни самоубийци, Исусови почитатели на смъртта, вярващи в освобождаващата сила на гроба, а не в живота след смъртта. Смъртта достига в техните понятия размерите на най-висше добро, което единствено си струва да се чака, след като отдавна всичко друго е довело до разочарование“ (стр. 193-194).

Чеченецът се отличава от Наталия Лвовна не по отношението си към смъртта, тази последна надежда и за двамата, но спрямо нейната форма – самоубийството. Докато Наталия Лвовна открива в него последен шанс за спасяване на човешкото в себе си, чеченецът е загубил вече всякаква надежда, дори да извърши самоубийство – остава му само пасивното очакване.

Проблемът, който носят Наталия Лвовна и старият чеченец, ще се появи непроменен в един от най-известните разкази на Херлинг – „Кула“. Разказвачът е изправен пред загадката на два мъжки образа. Първият от тях си препис-

ва мисълта на Киркегор, че: „Когато смъртта е най-голямата опасност, се възлага надежда на живота, но когато се опознае още по-страшната опасност, тогава се възлага надежда в смъртта. Когато опасността е така голяма, че смъртта става надежда, мъката е вече липсата на надежда, че може да се умре.“ На свой ред вторият от героите на въпроса как може да живее без надежда и вяра, отговаря: „Защото не мога да умира.“ И двамата има своите първообрази в проблематиката на „Друг свят“.

В какъв смисъл обаче тази проблематика изразява отношението на Херлинг не само към единичните персонажи (напр. Наталия Лвовна, чеченец, героите на „Кула“), но и към моралните проблеми на болшевишка и нацистка Европа с идеята за унищожение на народи, обществени или професионални групи и единици?

В една своя статия по повод избиването на евреите Херлинг разглежда „феномена на пълна пасивност на жертвите, психическата парализа, която наподобява фатализъм и тласка евреите към крематориума и газовите камери повече и от хитлеристките щикове.“ По-нататък Херлинг анализира няколко елементарни принципа за живота, задължителни зад стените на гетото. Първият от тях е болезненият оптимизъм. „Това може да изглежда неправдоподобно за хората, свободни от страх, но евреите до последния момент не престават да очакват някакво чудо (...) Оптимизмът в гетото беше продукт на инстинкта за живот, който е изроден, когато му е прекъснат естественият изход.“ Типичният жител на гетото „се доверява единствено на смъртта. Подобен на добитък за заколение, той спазва всичко, за да не я дразни със своето отчаяние, да измоли спасение с надеждата си (...) Инстинктът за себесъхранение в гетото диктува на евреите да запазят много илюзии в отношението си към смъртта, защото те са лишени от всички илюзии по отношение на живота.“

Херлинг обобщава този проблем, открива в него преломния драматичен момент в историята на европейската култура: „Струва си най-сетне да осъзнаем, че от момента на затваряне на първите евреи зад стените на „обособените зони“ съвременната култура застава под знака на гетото като пресичане на два противоположни процеса: унищожение и самоотбрана. В гето се превръща след войната страната, гето е днес полската емиграция, моралът на гетото проникна в Западна Европа. Както на островите на прокажените страстите се въртят *inter mores*, надеждите почиват *extra mores*. Това придава особен вид на обществата и народите, очакващи спасение от собствените си гробари. Така в „обсадените места“ моралът на преживяването заменя морала на живота.“

Преведе от полски: *Светослава Златарска*